

КОСТЮК М. М.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ТЕОРІЯ СИМВОЛУ: ЛІНГВОСЕМІОТИЧНИЙ І ЛІНГВОФІЛОСОФСЬКИЙ ПІДХОДИ

У статті аналізуються основні підходи до означення поняття символу. Особливу увагу приділено лінгвосеміотичному і лінгвофілософському підходам. Визначені основні складові та характеристики символу.

Ключові слова: символ, знак, алегорія, архетип.

В статье анализируются основные подходы к определению понятия символа. Особенное внимание уделяется лингвосеміотическому и лингвофилософскому подходам. Определены основные составляющие та характеристики символа.

Ключевые слова: символ, знак, аллегория, архетип.

The article analysis the main approaches to the definition of the notion of symbol. The peculiar attention is paid on the linguosemіotic and linguophilosophic approaches. It defines the main constituents and characteristics of symbol.

Key words: symbol, sign, allegory, archetype.

Актуальність статті визначено розширенням спектру об'єктів лінгвосеміотичних досліджень, серед яких поняття символу займає вирішальне місце.

Метою статті є ґрунтовне вивчення поняття символу, зокрема лінгвосеміотичного та лінгвофілософського підходів до його вивчення.

Об'єктом статті є поняття символу, а її **предметом** – різні семіотичні та аналітичні підходи до його вивчення.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що на основі різноманітних класичних і сучасних теорій символу виявлено основні складові, ознаки та характеристики символу.

Людство давно почало задаватися “вічними” питаннями про сутність мови, її роль у світі, зв'язок між людиною і світом. Кожен етап світової історії дає своє тлумачення виникнення мови,

Костюк М. М.

відмінності між мовою і мовленням, самостійності буття мови тощо.

Наразі існує безліч філософських підходів та теорій, в яких мова є основним об'єктом дослідження, це насамперед герменевтична концепція мови, феноменологічний підхід до мови, комунікативна теорія, театропоекосмічна теорія мови, філософська критика природної мови та інші. Необхідно зауважити, що багато дослідників вбачали в мові певне символічне начало, такий собі символічний вираз у письмі і звуках життя людини.

Якщо звернутися до етимології слова “символ”, то воно походить від латинського “symbolum”, “символ віри”, “symbolus”, “знак визнання” та від грецького “symbolon”, “предмет, розділений навпіл”. В античній Греції “symbolon” позначав глиняний посуд, який розбивали на дві частини та віддавали двом послам у знак дружби та визнання між двома країнами.

Питання про символ почали розробляти мислителі Давньої Греції і Давнього Сходу. Вони намагалися зрозуміти зв'язок між словом і об'єктом, який його позначає. Науково-філософське розуміння символу почало формуватися за часів античності і пов'язане з іменами Арістотеля, Демокріта, Еврипіда, Емпедокла, Платона, Плотіна та інших. Безпосередньо термін “символ” закріпив у своїх працях Прокл. Взагалі, період античності характеризується в першу чергу виокремленням символу від міфу. Крім того, античники сформувавши уявлення про символ, відзначаючи його основні ознаки: таємний смисл символу (досократики), узагальненість (Демокрит), неподільна єдність (Емпедокл), субстанціальна єдність сутності і явища, вища ідеальна форма об'єкта (Платон). Важливою є позиція псевдо-Діонісія Аріопагіта, який виділяв два способи передачі знання про істину: перший – невимовний і таємний, другий – ясний і легко впізнаваний; перший – символічний і містеріальний, другий – філософський і загальнодоступний [1:150]. Слід зауважити, що вже в період античності символ мав трьохкомпонентну структуру: звук,

душевний стан та предмет. Давньогрецький філософ Арістотель класифікує символи на імена (умовні) та знаки (природні). Тож, і Арістотель, і стоїки відзначають взаємозв'язок трьох сутностей: позначення (акустична форма), позначеного (предмет, що відкривається в слові) та самого предмета [там само].

Однак, більшість наукових праць про символ з'являється в XIX ст. – на поч. XX ст., з появою праць Г.Ф.В. Гегеля, Й.В. Гете, З. Фрейда, К.Г. Юнга та інших. Німецький письменник Й.В. Гете, наприклад, вбачав у символі форму поетичної творчості. Він говорив про три типи поетичного мислення: “просту імітацію дійсності, що базується на спокійному утвердженні сущого, суб'єктивно-індивідуальну манеру сприйняття явищ рухливою і обдарованою душею, та символічну, що сягає самої сутності речей – їх духу” [2]. Г.Ф.Г. Гегель висуває схожі думки, однак акцентує увагу на важливості саме знакової, раціоналістичного боку символу. До того ж, Г.Ф.Г. Гегель відзначав існування символічної форми, за якою ідея – невизначена, суперечлива та тяжіє до ідеалу [3:81].

У XX ст. філософське розуміння символу розроблялося в першу чергу у працях Е. Кассіра, О.Ф. Лосева, М.К. Мамардашвілі, А.М. П'ятигорського, К.А. Свасьяна, Ю.І. Сватко та інших. Найґрунтовніше поняття символу пропонується у філософії пізнання, а саме при розгляді проблеми “знак і пізнання”. У символі вбачається таке матеріальне явище, яке позначає певні ідеї та поняття в наглядно-образній формі [там само]. До того ж, більшість філософів підтримують думку про те, що символи не виникають стихійно, а створюються за домовленістю, для того щоб створити певний зв'язок між індивідом та певними явищами природи. Тому, велике значення у символі відіграє соціально-ціннісний, аксіологічний компонент.

Важливою у розробці символу є лінгвофілософська концепція російського філософа О.Ф. Лосева. Згідно з його теорією, мова символічним чином укорінена в самій суті, в

онтології, в бутті. Філософ пропонує своє бачення мови, де важлива роль належить символу. О.Ф. Лосєв зазначає, що мова – це предметне і смислове розуміння буття, точніше – виражальне, а ще точніше – символічне [2:155–157]. Символ, на відміну від знаку, здатний до саморозгортання, нескінченного саморозвитку, а отже, непридатний для завершеної інтерпретації, тобто “до сутності символу належить те, що ніколи не є прямою даністю речі чи дійсності” [4]. Таким чином, О.Ф. Лосєв говорив про близькість знаку та символу. Знак для дослідника є певною мірою зародком символу, а символ є знаком або розвиненим знаком [4]. Крім принципу “розгортання змісту” в символі, він є “ідеальною конструкцією речі”, так як він може містити в собі різні прояви речі та створити перспективу для її безкінечного розгортання в думці. Тому, символ є не просто знаком, а образом, що включає принцип подальшого розгортання змісту [4].

Відомий німецький філософ, представник філософської герменевтики ХХ ст. Ганс-Георг Гадамер також розрізняє поняття символу і знака, вбачаючи сутність знака в тому, що він вказує, а символ – представляє. До того ж, символ, на відміну від алегорії, передбачає метафізичний зв'язок між видимим та невидимим [5]. На відміну від логічного підходу до символу як до імені (Вітгенштейн) чи психоаналітичному – як до прояву колективного несвідомого (К.Г. Юнг), Г.-Г. Гадамер вбачає в символі можливість пізнати самих себе [5]. До речі, саме Г.-Г. Гадамер схилився до думки, що процес пізнання полягає у впізнанні вже знайомого (згадаємо думку Платона про ейдоси та процес згадування).

Г.-Г. Гадамер наголошував на важливості символічного в мистецтві, в якому постійно зустрічаються натяки, недомовки та приховування. Так, символічна репрезентація, що здійснюється мистецтвом, не потребує певної залежності від наявного світу речей [5]. Г.-Г. Гадамер виокремив важливу особливість символу, яка полягає в наступному: символ сам втілює та реалізує те значення, до якого він відсилає. Тому сутність символічного в

тому і полягає, що воно не орієнтоване на зрозумілу інтелектуальну функцію означення, а містить своє значення у собі [5].

Своєрідний переворот було здійснено німецьким філософом, представником неокантіанства Е. Кассирером. У праці “Філософія символічних форм” символ стає ключем до природи людини, яка оперує певною символічною системою [6]. Людина існує не тільки у фізичному, але і в символічному універсумі. Центральним поняттям у концепції Е. Кассирера є “символічні форми культури”, які, до речі, розробляв у своїх працях Г. Гегель. До символічних форм філософ відносить мову, міф, мистецтво, науку та релігію, які є духовними утвореннями та сягають первинного, глибинного шару дійсності [6:11]. Таким чином, ці форми стають головними передумовами для розуміння дійсності, вони є самостійними та не підпорядкованими один одному засобами освоєння людиною світу, виявлення нею своєї сутності [7:271]. Мова, міф, мистецтво – частини універсуму, ті різноманітні нитки, з котрих сплітається символічна сітка, складна тканина людського досвіду. Увесь людський прогрес через мислення та досвід робить тоншою і водночас укріплює цю сітку. У результаті, людина вже не протистоїть реальності безпосередньо [6:108].

Мистецтво, міф, релігія та процес пізнання створюють свої особливі символічні форми, не схожі на інтелектуальні символи, але рівні їм за своїм духовним походженням. Символічні форми стають елементами єдиної великої системи, яка має на меті перетворити світ пасивних вражень на світ чистого духовного вираження [6:17]. Крім того, “символічні форми” – це своєрідні дзеркала, які відображають буття, внутрішнє і зовнішнє, таким, яким воно є; вони – джерела світла, умови початку будь-якого формотворення [6:28]. Кожна нова “символічна форма” – не тільки понятійний світ свідомості, але й образний світ мистецтва, міфу чи мови [6:45]. На відміну від Г.Г. Гадамера, який явно протиставляв

символ та знак, Е. Кассирер відзначає їхній тісний взаємозв'язок. Е. Кассирер схиляється до думки, що точне мислення завжди спирається на символіку та семіотику. Що ж стосується чуттєвих символів, то вони з самого початку мають настанову на об'єктивність, тому можуть претендувати на загальну значущість [6:24].

Е. Кассирер висуває поняття “природної символіки”, яка обов'язково міститься у кожному фрагменті свідомості. Так, “природна символіка” з одного боку застосовується і фіксується, а з іншого – вдосконалюється і уточнюється [6:40–41]. До речі, ця ідея Е. Кассирера дозволяє нам провести паралель з “природними символами” К.Г. Юнга, який вважав їх варіаціями основних архетипів, що мають дуже давні корені. Звернемо особливу увагу на думку філософа про те, що культура виражається в творенні ідеальних образних світів, певних символічних форм. Ось чому, метою філософії є насамперед розуміння і осмислення їх фундаментального формотворчого принципу [6:47]. Отже, символ для Е. Кассирера – основа онтології, буття, яке можна зрозуміти тільки за допомогою символічних форм.

Детальну класифікацію знаків, серед яких є і символ, запропонував представник семіотики американський вчений Ч. Пірс, який розрізняє знаки-символи, іконічні знаки та індекси [8:81]. Дія іконічного знака ґрунтується на фактичній схожості означаючого та означеного (наприклад, малюнок якоїсь тварини і сама тварина). Дія індексу ґрунтується на фактичній, реально існуючій суміжності означаючого та означеного (наприклад, дим – це індекс вогню). Дія символу спирається, в основному, на встановлену за згодою суміжність означаючого та означеного. Ч. Пірс наголошував, що істинний символ – це символ, який має загальне значення, і що, в свою чергу, це значення може бути тільки символом.

Знаки, які мають здебільшого символічний характер, – це єдині знаки, які завдяки тому, що характеризуються загальним

значенням, можуть утворювати судження, в той час як іконічні знаки та індекси нічого не стверджують [9]. На думку Р. Якобсона, кожне слово – символ, кожне речення – символ, кожна книга – символ. Цінність символу в тому, що він слугує для надання раціональності думці та поведінки і дозволяє нам передбачати майбутнє [9].

Спільною між символом і знаком є їхня дуалістична природа, поєднання конкретного предмета із суттю іншого. З одного боку, знак має свої властивості, а, з іншого, він є означенням іншого предмета, з наявними у нього властивостями. Ф. де Сосюр наголошував на нерозривній єдності означаючого й означеного, тобто йдеться про бінарну опозицію знака [10:130].

Символ і знак відрізняються, насамперед, наявністю у структурі символу внутрішнього зв'язку між означаючим і означеним, тоді як у знаку означаюче й означене утворюють єдність, не маючи ні формального, ні сутнісного зв'язку. Крім того, відмінною рисою цих понять є однозначність, постійність трактувань знака та багатозарова, динамічна, багатозначна структура символу. Однорівневість знака та багаторівневість символу пояснюється тим, що знак функціонує на одному рівні структури Всесвіту, тоді як символ може проникати на всі рівні реальності: космічні, соціальні, релігійні, особистісні тощо. Знаки є зрозумілими, а символи ніколи не можна повністю витлумачити; знаки позначають просто щось відмінне від себе, а символи – щось “вище”, абстрактні ідеї, поняття. Ще К. Юнг зазначав, що знак завжди менший, ніж поняття, яке він представляє, в той час, як символ завжди більший за його безпосередній імовірний смисл [11:210].

Цікавим є культурологічний аспект дослідження символу. За Ю.М. Лотманом, символи є найбільш універсальною та сутнісною формою вираження образів світу, відношення людини до світової єдності, а тому символи людської культури можна назвати символами єдності спільності людей [12:141]. Структура

символів, властивих та відтворюваних певною культурою, є парадигмою її мислення. Таким чином, символи є стійкими елементами так званого “культурного коду”, адже вони закріплюються в культурній традиції, “відтворюються”, збагачуючись відтінками значень, новими “рівнями семантики”.

Розглянуто позицію Ю.М. Лотмана про те, що слід досліджувати символ саме в культурологічному аспекті. Цікавою є думка Ю.М. Лотмана, що тексти тяжіють до символізації і перетворюються в символи культури. На відміну від інших видів знака, такі, що зберігають пам’ять, символи отримують високу автономію від свого культурного контексту й функціонують не тільки в синхронному зрізі культури, але й у її діахронних вертикалях [12:82]. Дослідник зазначав, що символ включає певний текст, який має здатність зберігати у зворотному вигляді великі за обсягом, але важливі за змістом тексти.

Крім того, символ представляє собою закінчений текст, що зберігає змістову та структурну самостійність. Однак, з цією думкою важко погодитись. Адже, символ не так просто виокремити з семіотичного оточення, або ж вставити у нове. Однак, ми погоджуємося з тією думкою, що символ є одним із найбільш стійких елементів “культурного континууму” [12:193]. Ю.М. Лотман розрізняє складні і прості символи. Прості символи володіють більшою культурно-змістовою місткістю у порівнянні зі складними. Саме прості символи утворюють символічне ядро культури, а насиченість ними дозволяє їм судити про символізуючу і десимволізуючу орієнтацію культури в цілому [там само]. Крім того, важливою ознакою символів першого типу, є те, що вони зумовлені контекстом певної історичної епохи. Тому, можна говорити про те, що символ стає “культурологічним”, адже його значення часто фіксується в енциклопедіях та інших довідникових джерелах.

Важливою є позиція М.М. Рубцова про те, що найбільше вираження своїх сутнісних характеристик та особливостей символ

в системі культури знаходить у мистецтві, він є кульмінаційним вираженням характерних для художньої образності властивостей [13:142]. На основі реалізації символічного вираження в культурі, дослідник класифікує символи на графічні (частково представлені в мистецтві, науці, політиці тощо), пластичні (переважно в мистецтві), дискурсивні (“літературні” символи, метафори, порівняння тощо, а також символи філософії, науки, законодавства), процесуальні (політична життєдіяльність людини – зустрічі, ритуали, церемонії), операційні (напр. валютні знаки-символи) та лінгвістичні. Останні представляють нашу мову, що служить найбільш універсальною формою як вираження думки, так і спілкування людей [13:144].

Отже, методологічною основою дослідження символу можна вважати логічне обґрунтування символу Л. Вітгенштейном, унікальність символу у процесі пізнання Г.Г. Гадамера, філософію символічних форм Е. Кассирера, теорію знака Ч. Пірса та теорію символу як культурологічної одиниці Ю.М. Лотмана, що дозволяє виявити конвергентні та дивергентні ознаки символу.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Костюк М. М.* Співвідношення понять “символ” і “концепт” / М.М. Костюк // Проблеми семантики слова, речення та тексту : зб. наук. праць / відп. ред. Ніна Миколаївна Корбозерова. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2009. – Вип. 22. – С. 150-160.
2. *Бацевич Ф. С.* Філософія мови: Історія лінгвофілософських учень / Флорій Сергійович Бацевич. – К. : ВЦ “Академія”, 2008. – 240 с.
3. *Гегель Г. В. Ф.* Естетика: в 4 т. / Георг Вільгельм Фридрих Гегель. – М. : Искусство, 1968. – Т. 1. – 204 с.
4. *Лосев А. Ф.* Проблема символа и реалистическое искусство / Олексій Федорович Лосев. – М. : Искусство, 1995. – 321 с.
5. *Гадамер Г.-Г.* Актуальность прекрасного / Ганс-Георг Гадамер ; [пер. с нем. А.В. Михайлов]. – М. : Искусство, 1991. – 367 с.
6. *Кассирер Э.* Философия символических форм: в 3 т. / Эрнест Кассирер – М., Спб. : Университетская книга, 2001. – Т. 1. – 271 с.
7. *Філософський енциклопедичний словник* / [ред. В.І. Шинкарук]. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
8. *Селіванова О. О.* Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
9. *Якобсон Р.* Избранные работы / Роман Якобсон. – М. : Прогресс, 1985. – 455 с.
10. *Сосюр Ф.* Курс загальної лінгвістики / Фердінан де Сосюр; [пер. з фр.

А. Корнійчук, К. Тищенко]. – К. : Основи, 1998. – 324 с. 11. *Юнг К. Г.* Архетип и символ / Сост. и вступ. ст. А.М. Руткевича / Карл Гюстав Юнг. – М.: Ренессанс, 1991. – 304 с. 12. *Лотман Ю. М.* Структура художественного текста / Юрий Михайлович Лотман // Об искусстве. – СПб. : Искусство, 1998. – С. 14-285. 13. *Рубцов Н. Н.* Символ в искусстве и жизни: философские размышления / Никола Миколайович Рубцов. – М. : Наука, 1991. – 176 с.